
ՀԱՂԱՐԾՆԱՎԱՆՔԻ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ՇՈՒՐՁ *

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ վանք, դավանական, փաստ, քաղկեդոնական, եկեղեցի, խաչ, տրապեզ, դեկան, հունարեն, բառ:

Վիճարկման ենթակա չէ այն փաստը, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում կան մեկ տասնյակից ավելի հայկական միջնադարյան քաղկեդոնական վանքեր, եկեղեցիներ (Հնեվանք, Թեժառույք, Կիրանց վանք, Քոբայր, Պղնձահանք, Խուճապի վանք, Ոսկեպարի Ս. Աստվածածին եկեղեցի և այլն): Դրանց մի մասը հիմնադրվել է հայ երկաթնուղիների կողմից, մյուսներն էլ նախկինում եղել են հայոց առաքելադավան սրբարաններ, որոնք հայրենակիցների կամքով մի առ ժամանակ քաղկեդոնականացվել են XII–XIII դդ. հզորացած հարևան Վրաստանի ազդեցությամբ: Հետևապես, կասկած չեն հարուցում այդ վանքերի հայկականությունն ու հայ ժողովրդի միանձնյա ժառանգական իրավունքը:

Վիճարկելի է, սակայն, հայկական քաղկեդոնական կրոնական հաստատությունների շարքում Հաղարծնավանքը դասելը: Տավուշյան անտառային գեղատեսիլ բնության հետ բարձրաճաշակ ներդաշնակությամբ կառուցված Ս. Աստվածածնի վանքը մինչև XI դ. կեսը գործել է Լոռիի (Տաշիր–Չորագետի) Կյուրիկյան թագավորների հովանավորության ներքո: Այդ փաստի վառ վկայությունը Հաղարծնի վանքային համալիրի արքայական դամբարանում Սմբատ¹, Գագիկ² Կյուրիկյան Բագրատունի թագավորների տապանաքարերն են՝ համապատաս-

---

* Ընդունվել է տպագրության 05. IV. 2019 թ.: Գրախոսվել է 09. IV. 2019 թ.:

¹ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI (այսուհետև՝ Դիվան, պր. VI և էջը), Իջևանի շրջան, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հո. Ջանիոլադյան, Երևան, 1977, էջ 59, նաև Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները, գրեց Մեսրոպ Մազիստրոս Տէր Մովսիսեան, Երուսաղէմ, 1938, էջ 18: Սմբատը հնարավոր է՝ լինի կամ Դավիթ Անհողինի (996–1048 թթ.) եղբայրը կամ որդին (տե՛ս Կյուրիկյանների տոհմաճառը՝ Ռ. Մ ա թ և ո ս յ ա ն. Տաշիր–Չորագետ, Երևան, 1982, էջ 110–111):

² Մեր դաշտային օրագրից: Գագիկը Սմբատ Բ-ի ու Կյուրիկե Ա-ի (1050–1059 թթ.) եղբայրն է՝ Դավիթ Անհողինի որդին (տե՛ս Ռ. Մ ա թ և ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 110–111, նաև՝ Ղ. Մ ո վ ս է ս ե ա ն. Լոռիի Կյուրիկեան թագավորներու պատմությունը, Վիեննա, 1923, էջ 95):

խան համառոտագրություններով (երկրորդինը եղծված է, բայց կարդացվում է տառահեռքերով: Կա նա երրորդ շիրմաքար, որի հիշատակագրությունն ամբողջովին ջնջված է, հետևապես՝ անընթեռնելի: Ժամանակին Մ. Սմբատյանը դա կարդացել է՝ Գեորգ Թագաւոր)³:

XI դ. կեսին սելջուկ-թուրքերի կողմից ավերվելուց, ապա հայ-վրացական զորքերի հաղթական առաջխաղացմամբ ազատագրվելուց հետո XII դ. Վրաց Գեորգի Գ թագավորի (1155/6–1184 թթ.) ու Հայոց իշխանների հրամանով Հաղարծնի վանքը նորոգվել է, վերականգնվել են նաև դրա հողատիրական իրավունքները: Հաղարծնի վանքը ծաղկում է ապրել XII դ. վերջին և հաջորդ դարի սկզբին՝ հայտնի երաժշտագետ Խաչատուր վարդապետ Տարոնացու վանահայրության օրոք⁴: - Վանքը հովանավորվել և օժանդակվել է Մահկանաբերդի Արծրունիների վասալ Հարբանց իշխանական տան կողմից, որի ներկայացուցիչները համալիրում իրականացրել են նորոգչական ու կառուցողական լայնածավալ աշխատանքներ, որոնք «այսօր էլ մեծ հիացմունք են պատճառում իրենց վեհությամբ ու ինքնատիպությամբ»⁵:

Միանգամից ասենք, որ Հաղարծնավանքի հուշարձանախմբի XII–XIII դդ. կառույցների ճարտարապետական հորինվածքներում, պաշտամունքային շինությունների թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին հարդարանքներում քաղկեդոնականության դրոշմ փնտրելը, մեղմ ասած, անիմաստ է:

Հուշարձանը քաղկեդոնական ենթադրած մասնագետները, որոնց մեջ կան նաև գիտական մեծ հեղինակություններ, հիմնվել են երկու փաստարկի վրա՝ առանց խորանալու դրանց էության մեջ: Այդպիսով նրանք իրենց հապշտապ արտահայտած կարծիքով ջուր են լցրել քաղկեդոնիկ վրացիների ջրաղացին:

Առաջին փաստարկը Հաղարծնավանքի գավթի արևելյան պատի մեջ ազուցված Վրաց Գեորգի Գ-ի՝ 1184 թ. թագավորական քարեղեն հրամանագրի անեծքի բանաձևման բաժնի հետևյալ հատվածն է, որը փորագրված է 13-րդ տողում.

ՆՁՈՎԵՍԾԻՆԻՎԱԶԷՆՄԻՅԱՅՆԷՆ

³ Տե՛ս Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, գրեց Մեսրոպը արքեպիսկոպոս Սմբատեանց Նախիջեւանցի՝ միաբան Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 185:

⁴ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 524:

⁵ Ս. Մ ա ն ո շ ա ր յ ա ն. Կրկին Հաղարծնաձորի թևավոր խաչքարի մասին. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2018, -2, էջ 31:

Այն վերծանվում է՝ «... ՆՁՈՎԵՍՅԻՆ Ի ՎԱՐՁԵՈ ԱԾ ԱԾՆԷՆ»⁶: Իսկ վիմագրի՝ մեզ հետաքրքրող մասում զգուշացվում են բոլոր նրանք, ովքեր, եթե հակառակվեն Հաղարծնավանքի ավատական իրավունքների վերականգնման շուրջ արքայի արձակած հրամանգրին կամ ջանան այն հանել, ապա իրենց գերդաստաններով կնգովվեն Վարձիայի Աստվածածնից, ինչպես նաև Նիկիայի առաջին տիեզերածոդովին մասնակից 318 հայրապետներից և այլն: Այդ կապակցությամբ «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի պրակ VI-ի կազմողները գրում են. «Հավանաբար հենց այդ ժամանակներին է վերաբերում Հաղարծնի հոգևոր ու մշակութային կենտրոնի քաղկեդոնական կողմնորոշումը, որն ակներև է նաև սույն բնագրից. այսպես, անեծքի ձևակերպման մեջ ի թիվս բուն հայկական նգովքների, հանդիպում է նաև՝ նգովեսցին ի Վարձեո Ած ածնէն», որ, անշուշտ, անուղղակիորեն ակնարկ է Վարձիա վրացական վանքի հոգևոր գերիշխանության և դավանաբանական միասնության մասին»⁷:

Տրամաբանորեն ասած՝ Հաղարծնի ու Վրաստանի Մեսիսթի շրջանում գտնվող Վարձիայի միջև հեռավորությունը չի խոսում այդ տեսակետի օգտին: Բացի այդ, դժվար թե Վրաց թագավորը, թույլ տալով Հաղարծնի վանքի վերանորոգումը և վերականգնելով հոգևոր հաստատության վանքապատկան իրավունքները, հավակնություն ունենար այն քաղկեդոնականացնելու, որն անհնար էր Հայ եկեղեցու ավանդին հավատարիմ Խաչատուր Տարոնացի վարդապետի նման գործչի պարագայում, ով իր կենդանության օրոք ունեցել է սրբի համբավ՝ և, անշուշտ, կհակադրեր վրացիների նկրտումներին: Որպես հակաքաղկեդոնական փաստարկ՝ ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ վիմագրում Վրաց թագավորից հետո հիշատակվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղան (1173–1193 թթ.)⁸:

⁶ Գրչագրի և վերծանության հատվածները տե՛ս՝ Դիվան, պր. VI, էջ 37:

⁷ Նույն տեղում, էջ 38, տե՛ս նաև՝ Վ. Հ ա ր ո թ յ ու ն յ ա ն. Հաղարծնի վանքը, Երևան, 2007, էջ 5:

⁸ Հաղարծնի գավթի՝ 1181 թ. նվիրատվական արձանագրության մեջ վանահայր Տարոնացին պատվի է արժանացել սուրբ համառոտագրված մակդիրով. ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՄԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԽԱՉԱՏՐՈ (վիմագրի տե՛ս՝ Դիվան, պր. VI, էջ 34):

⁹ Տե՛ս Վ. Հ ա ր ո թ յ ու ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 11: Վիմագրում Գրիգոր Դ կաթողիկոսի հիշատակության կապակցությամբ Լ. Մելիքսեթ-Բեկը նշում է, որ նա կողմնակից էր հայոց և հունական եկեղեցիների միությանը, այսինքն՝ համաձայն էր քաղկեդոնականության կողմնորոշմանը (տե՛ս Լ. Меликсетъ-Бековъ. Разныя известія и заметки.— Христианскій Востокъ, т. III, вып. II. Петроградъ, 1914, с. 198): Իրականում, սակայն, Գրիգոր Տղան, հետևելով իր հորեղբոր՝ Ներսես Շնորհալու (1166–1173 թթ.)՝ միջեկեղեցական հարաբերություններում դիրքորոշմանը, Հայոց և Հույն

Բայց ամենակարևոր հակափաստարկը, ինչը բացառությամբ Ս. Երեմյանի, սպրդել է ուսումնասիրողների ուշադրությունից, այն է, որ 1184 թ. վիմագրի “... ՆՁՈՎԵՍՅԻՆ Ի ՎԱՐՁԵՈ ԱԾԱԾԵՆ” հաստիածում վերջին բառից առաջ բացակայում է ՄԲ համառոտագրությունը, որով կցուցվեր վանք կամ մենաստանի եկեղեցի: Հետևապես, ակնարկը վանքին կամ եկեղեցուն չի վերաբերում:

Ս. Երեմյանը ճիշտ է նկատել՝ նգովքի հաստիածում խոսքը Վարձիայի քարանձավային մենաստանի մասին չէ, այլ այն սրբության, որը պահվում է այնտեղ, սակայն, հետևելով վրացի արվեստագետ Շ. Ամիրանաշվիլուն, մասունքը Ս. Աստվածածնի սրբապատկեր է կարծել¹⁰: Շ. Ամիրանաշվիլին այդ սրբապատկերն իր շրջանակով թվագրում է X–XVI դդ.¹¹:

Իրականում խոսքը ոչ թե սրբապատկերի, այլ խաչի մասին է, որի վերաբերյալ Վարդան Արևելցին իրազեկում է շատ կարևոր մի տեղեկություն. “Դպրավանից տարան զխաչն, որ յանուն սուրբ Աստուածածնին, որ արդ Վարձիոյ կոչի, յայնժամ ճոնեանց կոչիր. և տարաւ զնա Սարգիս ճոնեանց ի գաղութ՝ յերեսաց այլազգեաց, ուր արար սքանչելիս ձեռօք Տիմոթ վարդապետի, զկինն Դեմետրեայ արքայի Վրաց՝ յուրկութենէ բժշկեալ, վասն որոյ և առին ի Հայոց. և է սրբոյն Մեսրոբայ օրհնեալ, և կամ Բարսղի սրբոյ ճոնին, և ունի գիր հայերէն յաջ թնն”¹²:

Ստացվում է, որ վրացիները ստիպել են Սարգիս ճոնյանցին (անշուշտ, եղել է Շիրակի Դպրավանքի վանահայրը XII դ. կեսին) Ս. Աստվածածնի կոչված խաչը (այն անվանում էին նաև ճոնյանց խաչ) տանել իրենց մոտ: Դրանից հետո սրբությունը հայտնի է դառնում Վարձիայի խաչ անվամբ, ինչն ակնբախ է 1184 թ. վիմագրից ու Վարդան վարդապետի հաղորդածից: Խաչը Վարձիայում (վաղ հայերեն տարբերակով՝ Վարձունիք, Վարձատունիք)¹³ Տիմոթ վարդապետի (երևի տեղի վանահայրն էր) ձեռքով հրաշքներ է գործում, բորոտությունից բուժում է Վրաց թագավոր Դեմետրե Ա-ի (1125–1156) կնոջը, որից հետո վրացիները խաչը վերցնում են (խլում են)¹⁴ հայերից:

Եկեղեցիների միությունը պատկերացնում էր որպես համագործակցություն երկու նվիրապետությունների միջև՝ հավասարը հավասարի հետ սկզբունքով:

¹⁰ Տե՛ս С. Еремян. Агарцинская надпись 1184 г.– Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели. М.–Л., 1960, с. 87.

¹¹ Տե՛ս III. Амيرانашвили. История грузинского искусства, т. I. М., 1950, с. 230.

¹² Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, լուսաբանեալ ի Վենետիկի Ս. Ղազար, 1862, էջ 76–77, տե՛ս նաև՝ “Քրիստոնյա Հայաստան” հանրագիտարան, էջ 275:

¹³ Տե՛ս Վարդան Արևելցի. Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմ., ներած. և աստղանիշերով ծանոթ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 2001, էջ 107:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Եթե այս հիշատակության մեջ խաչն օրհնողի հարցում Վարդան Արևելցին երկմտում է՝ այն վերագրելով մե՛րթ Մեսրոպ Մաշտոցին, մե՛րթ Դպրավանքի VII դ. կեսի վանահայր, նշանավոր երաժշտագետ Բարսեղ Ճոնին, ապա նրա ուսուցիչ Վանական վարդապետ Տավուշեցին որոշակիացնում է, երբ խոսում է Հայոց ուսուցչապետի կողմից վրաց այբուբենի ստեղծման մասին. «... գՎարծիոյ խաչն Մեսրոպ է արհնեալ, և յաջ թնին կայ հայ գիր»¹⁵: Տավուշեցու հետագա հաղորդածից պարզվում է, որ վրացիները փորձել են կոծկել խաչի հայկական ծագումը. «Եվ զայն ոսկւով ծածկեալ են թէ թո՛ղ (գիրը – Ա. Մ.) չերևի»¹⁶:

Հարևան երկիր տեղափոխվելուց հետո էլ Աստվածածնի ս. Խաչը շարունակել է երկրպագվել հայերի կողմից, ինչն ակնբախ է 1184 թ. վիմագրից:

Սակայն Ճոնյանց Ս. Աստվածածնի խաչի վրացացումը՝ հայերեն մակագրությունը ոսկեգոծմամբ քողարկելու ճանապարհով, երևի, բավարար հիմք չի եղել, և կարճ ժամանակ անց Վարձիայի մենաստանում վանքի խաչի փոխարեն արդեն Թամար թագուհու օրոք (1184–1213 թթ.) հանդես է գալիս Ս. Աստվածածնի սրբապատկերը: Վերջինս, ըստ Ս. Երեմյանի, համարվել է Վրաց Բագրատունիների պահապանը. Թամար թագուհու պատմիչները հաճախ են հիշատակում, որ ոչ մի ռազմական արշավանք չէր կատարվում առանց նրա անունից գորքերի օրհնության¹⁷:

Հաղարծնի վանքը քաղկեդոնական կողմնորոշման ենթադրած մասնագետների երկրորդ փաստարկը երեք օտար բառերի կիրառությունն է տեղի վիմագրերում: Այսպես, Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, ելնելով սեղանատան հարավային մուտքի կամարի արձանագրության մեջ «տրապէզ», «դեկան» եզրույթների գործածությունից, ինչպես նաև 1184 թ. վիմագրում վրաց իշխանավորների հիշատակությունից (վկայվող ութ անձանցից միայն երկուսն են վրացի), կարծել է, թե Հաղարծնավանքն ունեցել է քաղկեդոնական կողմնորոշում¹⁸: Միաժամանակ նա նկատում է, որ Վրաց թագավորն ու նրա գործավորները կարող էին կառուցել ոչ միայն քաղկեդոնական, այլև հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներ¹⁹:

Մենաստանը քաղկեդոնական է ենթադրել նաև Հ. Օրբելին. «Հաղարծնի վանքը ... հավանաբար հետնելիս է եղել քաղկեդոնական ուսմունքին. որքան բնորոշ է, որ հենց այստեղ մի քանի հայկական արձանագրությունների մեջ հանդիպում

¹⁵ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 534, նաև՝ Ս. Կարապետյան. Չավախք, Երևան, 2006, էջ 484:

¹⁶ Գիրք թղթոց, էջ 534:

¹⁷ Տե՛ս С. Еремян. Նշվ. աշխ., էջ 87:

¹⁸ Տե՛ս Л. Меликсетъ-Бековъ. Նշվ. աշխ., էջ 198:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

ենք այնպիսի տերմինների, ինչպիսիք են՝ քոբ, դեկան, տրապեզ ...²⁰: Թվարկված եզրույթների գործածությամբ՝ վանքը երկաբնակ կարծելը համոզիչ չէ, քանի որ դրանցից միայն մեկն է գուտ հունարեն՝ տրապեզ (Τραπεζα, թարգմանվում է սեղան²¹, այստեղից էլ՝ սեղանատուն), որով ինչ որ կերպ համալիրը կարող էր առնչվել քաղկեդոնականությանը: Բայց դա էլ համոզիչ փաստարկ չէ, քանի որ մինչ օրս էլ մեր եկեղեցում օգտագործվում են մեծ թվով հունարեն բառեր, որոնք հայոց բառապաշար մուտք են գործել դեռևս քրիստոնեական ամենավաղ ժամանակներից:

Մյուս երկու բառերից քոբը պարսկերեն է՝ کوب, նշանակում է կաթսա²²: Ինչ վերաբերում է “դեկան” եզրույթին, ապա այն, կարծում ենք, նույնպես ունի պարսկական ծագում, որն առաջացել է ٤٥٠ [dähe]՝ տասնյակ բառի հոգնակի թվից ٤٥٠ [däheran]²³՝ դահեկան: Վերջինս հայոց մեջ միջնադարում գործածվել է առավելապես ոսկեդրամ կամ արծաթեդրամ իմաստով, որը վիմական աղբյուրներում հաճախ հանդիպում է կրճատ ձևով՝ դեկան, ինչը դահեկան բառի ժողովրդական ձևն է²⁴: Դահեկան բառի հիմքում Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրակալ Դարեհ Ա-ի (Ք. ա. 522–486 թթ.) անունն է՝ “Դարեհական, Դարեհի նշանով դրամ”²⁵, որն արքան հատել է իր աշխարհակալ տերության համար:

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ հունարեն դեկան (դեկանիոն–δεκανίω–տասնապետ) ձևը կազմված է δεκα “տասն” բառից²⁶ (վարչական նշանակությամբ): Դեկան–դեկանիոնը հունարենից անցել է լատիներենին (dekanus–տասնապետ)²⁷: Չի բացառված պարսկերեն դահեկան–դեկանի ազդեցությունը հունարեն դեկանիոն–դեկանի վրա Ք. ա. V դ. առաջին կեսից:

Դեկան բառը, վարչական նշանակությամբ, հայոց մեջ, մասնավորապես հայերեն վիմագրերում, ունեցել է սակավ գործածություն: Մի դեպքում այն վավերացված է Հայաստանի հայ քաղկեդոնականների մայրավանք Ախթալայի Ս. Աստվածածնից ոչ հեռու գտվող մատուռի բարավորին՝ դեկանազուրիս (վանահայ-

²⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պր. I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ IX:

²¹ Տե՛ս Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. IV, Երևան, 1945, էջ 446:

²² Տե՛ս Հր. Աճառյանի. Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 585:

²³ Տե՛ս Персидско-русский словарь. Сост. Б. Миллер. М., 1953, с. 232.

²⁴ Տե՛ս Հր. Աճառյանի. Հայերեն արմատական բառարան, հ. V, Երևան, 1971, էջ 646:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 614–615:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 646:

²⁷ Տե՛ս Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. I, Երևան, 1944, էջ 502:

րություն) բառի դեկանալություն հոլովված ձևով²⁸: Երկրորդ դեպքում դեկան բառը փոքրագրված է Հաղարծնի սեղանատան 1248 թ. վիմագրում, ըստ որի՝ վանքի տնտես Կուտասը, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅՈՎԱՆՆԻՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, տրապիզի շինարարության համար օգնություն է հատկացնում, և ԴԵԿԱՆ (վանահայրը), ՎԱՐԴԱՊԵՏՔՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԽՈՍՏԱՑԱՆ սուրբ Բարսեղի տոնին²⁹ երկու օր անխափան պատարագ կատարել³⁰: Ս. Ավագյանի, Հո. Ջանփոլադյանի պրպտումների շնորհիվ՝ հիշատակված առաջնորդը Կիրակոս Գանձակեցու վկայած Հովհաննես Արմանեցին է, ով «շինեաց ի Հաղարծինն զսեղանատունն երևելի՝ սրբատաշ վիճօք»³¹: Ի դեպ, Հովհաննեսը, Գանձակեցու տեղեկացմամբ, Հաղարծնավանքի հետ մեկտեղ առաջնորդ է կարգվում նաև Նոր Գետիկի վանքում, ինչն ակնբախ է նաև Գոշավանքի 1260 թ. վիմագրի բովանդակությունից, և արդեն, ըստ պատմիչի, 1256 թ. ձեռնադրվել էր եպիսկոպոս³²:

Այսպիսով, վերոշարադրյալից հանգում ենք այն անհերքելի եզրակացության, որ Հյուսիսարևելյան Հայաստանի նշանավոր վանքային համալիրներից մեկը՝ գեղատեսիլ Հաղարծինը, երբևիցե քաղկեդոնական կողմնորոշում չի ունեցել:

Աշոտ Մանուչարյան – պ. գ. թ., ԵՊՀ հայոց եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ վիմագրություն, միջնադարի պատմություն, Հայոց եկեղեցու պատմություն, միջնադարյան հուշարձաններ, պատմական և ժամանակակից աղանդներ: Հեղինակ է 4 գիրք-գրքույկի, շուրջ 70 հոդված-հրապարակումների: ashot.manucharyan.1959@mail.ru

²⁸ Տե՛ս Պ. Մ ու ը ը յ ա ղ յ ա ն. Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 204, Դիվան հայ վիմագրության, պր. IX, Լոռու մարզ, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012, էջ 260:

²⁹ Համաքրիստոնեական սուրբ, մեծ հայր Բարսեղ Կեսարացու (329–379) հիշատակը Հայ առաքելական եկեղեցին միջնադարում, ըստ Գրիգոր Վկայասեր-Գրիգորիս-Կիրակոսի Տոնանամակ-Ճաշոցի նշվել է հունվարի 1-ին [տե՛ս Ռ. Վ ա ղ ը ա ն յ ա ն. Հայոց տոնացույցը (4–8-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 270]: Այսօր Հայոց եկեղեցին տոնում է երկու անգամ: Մեկը մնացել է գրեթե անփոփոխ. նշվում է հունվարի 1-ի մերձակա շաբաթ օրը, իսկ երկրորդը՝ հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց հետ» (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 177):

³⁰ Տե՛ս Դիվան, պր. VI, էջ 58:

³¹ Նույն տեղում, էջ 46, Կ ի ը ա կ ը ո Ւ Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. Պատմություն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 223:

³² Տե՛ս նույն տեղում, նաև Դիվան, պր. VI, էջ 82:

REFERENCES

- A. Manuch'aryan – Krkin Hagharc'nadz'ori t'ev'avor xacach'kari masin.- 'Banber Ye'revani hamalsarani: Hayagitutyun ", 2018, № 2 (in Armenian).
- Divan hay vimagrut'yan, prak I, Ani qagh'aq, kazmec H. Orbeli, Ye'rev'an, 1966 (in Armenian).
- Divan hay vimagrutyan, prak VI, Ijevani sh'rjan, kazmecin S. Avakyan . Hr. Janp'oladyan, Ye'rev'an, 1977 (in Armenian).
- Divan hay vimagrutyan, prak IX, Lor'u marz, kazmecin S. Barxudaryan, K. Gh'afadaryan, S. Sagh'umyan, Ye'rev'an, 2012 (in Armenian).
- Girq t'gh't'oc, T'iflis, 1901 (in Armenian).
- Gh' Movsesyan.** Lorii Kyurikyan tagavorneru patmutyuna, Vienna, 1923 (in Armenian).
- Hayeren bacatrakan bar'aran, kazmec St. Malxasyan, h. I, Ye'rev'an, 1944 ; h. IV, Ye'rev'an, 1945 (in Armenian).
- Haykakan ye'rek mec' vanqeri: Tatevi, Hagharc'ni yev' Dadi ye'kegh'ecineri yev' vanakan sh'inutyunnery, grec Mesrop Magistros Ter Movsisyan, Ye'rusagh'em, 1938 (in Armenian).
- Havakumn patmutyan Vardana vardapeti, lusabaneal i Venetik i S. Gh'azar (in Armenian).
- Hr. Ac"aryan.** Hayeren armatakan bar'aran, h. 1, Ye'rev'an, 1971; h. 4, Ye'rev'an, 1976 (in Armenian).
- Kirakos Gandz'akeci.** Patmutyun Hayoc, ash'x. K. Meliq-Ohanjanyani, Ye'rev'an, 1961 (in Armenian).
- L. Melikset - Bekov.** Raznija izvestija i zametki // Xristianskij Vostok // t. III, vip. II, Petrograd, 1914 (in Russian).
- Persicko-Russkij slovar', sostavil B. Miller, M., 1953 (in Russian).
- Qristonya Hayastan hanragitaran, Ye'rev'an, 2002 (in Armenian).
- R. Matevosyan.** Tash'ir-Dz'oraget, Ye'rev'an, 1982 (in Armenian).
- R. Vardanyan.** Hayoc tonacuyca (4-8-rd darer), Ye'rev'an, 1999 (in Armenian).
- P. Muradyan.** Hayastani vracakan ardz'anagrutyunnera, Ye'rev'an, 1977 (in Armenian).
- S. Karapetyan.** Javack, Ye'rev'an, 2006 (in Armenian).
- S. Yeremyan.** Agartinskija nadpis' 1184 g. .- Issledovaniya po istorii kul'tura narodov Vostoka . Sbornik v chest' akademika I. A. Orbeli, M.-L., 1960 (in Russian).
- Tegh'ekagir Gegh'arkuni c'ovazard gavar'i, vor ayjm Nor-Bayazid gavar', grec Mesrovb arkye'ps. Smbatyanc Nakhich'evanci: miaban S. Ejmiadz'ni, Vagh'arsh'apat, 1898 (in Armenian).
- Vardan Arevelci.** Tiezerakan patmutyun, ashx. targm. nerac', yev' astgh'aniserov c'anot. G. Tosunyani, Ye'rev'an, 1999 (in Armenian).
- V. Harutyunyan.** Hagharc'ni vanqa, Ye'rev'an, 2007 (in Armenian).

О КОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ АГАРЦИНСКОГО МОНАСТЫРЯ

АШОТ МАНУЧАРЯН

Резюме

Ключевые слова: монастырь, конфессиональный, факт, халкидонский, церковь, крест, трапеза, декан, греческий, слово.

В свое время некоторые армянские ученые, не углубляясь в изучение двух фактов, высеченных в Агарцинском монастыре, поспешно полагали, что этот монастырь в определенный период последовал халкидонскому вероисповеданию. Первым фактом является отрывок формулировки проклятия в надписи притвора 1184 г., гласящий “Да будут прокляты Вардзинской Богоматерью”, под которой полагали известный пещерный монастырь Св. Богоматери Грузии. В соответствии с этим считали, что Агарцин был халкидонским и подчинялся Вардзинскому монастырю. Не учитывалось то обстоятельство, что перед словом “Богоматерь” отсутствует сокращение “Св.”, которое указывало бы на наличие монастыря или церкви. В действительности, согласно армянским историографическим источникам, речь идет о чудотворном кресте Богоматери, который освятил Месроп Маштоц. Он хранился в Ширакском монастыре Дпреванк Армении и назывался “Чонянским крестом Богоматери”. В XII в. этот крест был отвезен в Грузию, где с его помощью вылечилась от проказы жена грузинского царя Деметре I (1125–1156). Он больше не возвращался к хозяевам, был установлен в Вардзинском монастыре, переименован в “Вардзинский крест Богоматери”, но продолжал почитаться армянами. Таким образом, в отрывке проклятия надписи речь идет об этом кресте.

Второй факт – наличие греческих слов “трапеза, декан” в надписи Агарцина 1248 г. Не учитывалось то обстоятельство, что в этой надписи упоминается глава епархии Агарцина того времени Иоанн Арменец, который был известным армянским апостольским исповедником.

Вышесказанное позволяет сделать вывод, что Агарцинский монастырь никогда не имел халкидонской ориентации.

Ашот Манучарян – к. и. н., доцент кафедры истории Армянской церкви и экклезиологии ЕГУ. Научные интересы: эпиграфика, средневековая история, история Армянской церкви, исторические памятники, исторические и современные секты. Автор 4 книг-брошюр, около 70 статей-публикаций. ashot.manucharyan.1959@mail.ru

ON THE CONFESSIONAL ORIENTATION OF HAGHARTSIN MONASTERY

ASHOT MANUCHARYAN

Summary

Key words: monastery, confessional, fact, Chalcedonian, church, cross, trapeza, dean, Greek, word.

Previously several Armenian scholars, without having studied thoroughly two lapidary inscriptions carved on the monastery wall, wrongly assumed that Haghartsin monastery followed the Chalcedonian faith at a certain period of time. The first evidence is the part of the formulation of an anathema in the inscription of the gavit (narthex) (1184), which says “Let them be cursed by Vardzia’s Holy Mother of God”, under which it was supposed to be a famous cave-monastery of St. Holy Mother of God of Georgia. According to this fact, they pushed forward the idea that Haghartsin monastery followed the Chalcedonian faith and was under the domain of Vardzia monastery. The fact that the acronym “St.” lacks before the word “Astvatsatsin” was not taken into account, which would have pointed out to the presence of a monastery or church. In fact, according to Armenian historiographic sources, this is the miraculous Cross of Mother of God, which was consecrated by Mesrop Mashtots. It was kept in the Shirak monastery Dprevank of Armenia and was called “Tchonyants Cross of the Mother of God”. In the XII century that cross was taken to Georgia, where the the wife of Georgian king Demetre I (1125-1156) was cured of leprosy with its help. It was never returned back to the owners, and was erected in the monastery of Vardzia. The monastery was renamed the “Holy Cross of Vardzia”, but the Armenians have continued to worship it. Thus, the fragment of the curse of the inscription mentions this cross.

The second fact is the existence of the Greek words “trapeza” and “dean” in the Haghartsin inscription from 1248. Here, the fact that this inscription mentions the name of Hovhannes Armenetsi – the Head of the Diocese of that time and a famous Armenian Apostolic confessor, was not taken into account, too.

The foregoing lets us conclude that Haghartsin monastery never followed the Chalcedonian orientation.

Ashot Manucharyan – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the YSU Chair of History of Armenian Church and Ecclesiology. Scientific interests: lithography, History of Middle Ages, History of the Armenian Church, historical monuments and modern sects. Author of 4 books and brochures, around 70 articles and publications. ashot.manucharyan.1959@mail.ru